

УДК 347.45/47(043.2)

Л. В. Резніченко

ПРИВАТНОПРАВОВА СКЛАДОВА В РЕГУЛЮВАННІ ОСВІТНІХ ПРАВОВІДНОСИН

Розглянуто правовідносини в галузі вищої освіти, які є предметом правового регулювання норм цивільного права. Проаналізовано теоретичні здобутки щодо характеристики освітніх правовідносин у контексті загальної теорії вчення про правовідносини. Зроблено висновок, що правовідносинам у галузі освіти, як і будь-якій предметно-практичній діяльності суспільства і держави, притаманний комплексний характер, що не є явищем унікальним. Комплексність властива екологічній, медичній, транспортній, будівельній та іншим сферам, де поряд з адміністративним є місце і цивільно-правовому регулюванню. Недосконалість чинного законодавства, прогалини, його суперечливість породжують плюралізм наукової думки: від заперечення цивільно-правової природи договору з надання освітніх послуг до спроб розглядати його виключно з публічно-освітніх позицій.

Ключові слова: освітнє правовідношення, послуга, публічний, приватноправовий, вища освіта.

Постановка проблеми. Розвиток освіти в Україні, зокрема такої її складової, як вища освіта, обумовлений майбутніми змінами

якісних характеристик суспільства. Інформаційні технології, глобальна комп'ютеризація, телекомунікація змінюють світ, і це зумовлює нагальну потребу в переформовуванні освітніх технологій. Однак динамічний розвиток освіти неможливий без належного правового регулювання. Саме цим зумовлений інтерес до правових проблем, пов'язаних із реформуванням вищої школи, яке, треба відзначити, відбувається впродовж усіх років, що минули з моменту отримання Україною незалежності.

Стан дослідження. В. В. Астахов, А. В. Белозеров, Л. М. Волчанська, К. А. Карчевський, О. В. Кохановська, В. В. Ксанина, В. Г. Кремень, К. М. Ромащенко, В. М. Сірих, Н. В. Федорченко, Ю. І. Чалий та інші фахівці досліджували у своїх працях питання освітніх правовідносин. Незважаючи на надзвичайну зацікавленість правознавців зазначеною проблематикою, на жаль, залишаються не вивченими теоретичні проблеми щодо правовідносин у галузі освітніх послуг, зокрема цивільно-правового спрямування.

Наявність різних поглядів учених детермінована як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, більшість з яких можна пояснити історичними змінами в розвитку правовідносин. Якщо за часів Стародавнього Риму правовідношення розглядалось як зв'язок між суб'єктами, що виник із контракту або делікту, то сьогодні це суспільне відношення, врегульоване правом. Змінилося багато змістових характеристик, з'явилися нові види правовідносин, зазнала змін і власне їх структура. Однак постійна увага науковців не допомогла у вирішенні проблеми, а, навпаки, породила неоднозначні підходи до розуміння правовідносин.

Отже, **метою** статті є з'ясувати сутність правовідносин у галузі освітніх послуг як врегульованих нормами цивільного права в контексті захисту прав осіб, які отримують.

Виклад основного матеріалу. Розвиток законодавства в галузі вищої освіти має тривалу історію. Можна виокремити три основні етапи цього процесу. Перший – приватноправовий, тобто додержавного регулювання сфери освіти, що тривав до приєднання українських земель до складу Російської імперії. Другий – державний, політико-адміністративний період, коли Україна знаходилась у складі Російської імперії та Радянського Союзу. Третій – комплексного, соціально-правового регулювання освітніх відносин, який розпочався після набуття Україною незалежності. Аналіз зазначених періодів дозволяє виявити наявність історичних архетипів, що визначають традиції правового регулювання освітніх відносин.

Збіг публічної та приватної складової у правовідносинах з надання освітніх послуг є особливістю, що характеризує сучасний стан речей. З цього приводу варта уваги думка І. А. Покровського, який зазначав, що між приватним і публічним правом немає і не може бути «різкої демаркаційної лінії» [1, с. 39–40]. За радянських часів правовідносини щодо надання освітніх послуг цілком належали до

сфери публічного права, проте набуття Україною незалежності призвело до революційних змін у всіх сферах життєдіяльності суспільства та обумовило перехід держави до ринкової економіки. Визнання приватної власності та зрівняння всіх її форм ввело приватну складову й у систему освіти. У 1991 р. закон УРСР «Про освіту» допустив на ринок освітніх послуг, який також лише почав формуватися, навчальні заклади різних форм власності.

Отже, якщо публічне право є системою юридичної централізації відношень, то цивільне право, навпаки є системою юридичної децентралізації: воно за власною своєю сутністю передбачає для свого буття наявність множини центрів, що самовизначаються. Якщо публічне право є системою субординації, то цивільне право є системою координації; якщо перше – це галузь влади і підкорення, то друге – це галузь свободи і приватної ініціативи [1, с. 38–40].

Свого часу видатний радянський та американський правознавець О. С. Іоффе зазначав, що проблема правовідносин є однією з найбільш складних і водночас найменш розроблених у правовій науці [2, с. 32–35]. Існують як об'єктивні, так і суб'єктивні причини спорів, більшість із них обумовлена історичними змінами в розвитку правовідносин. Так, В. М. Сирих, один з російських апологетів теорії освітнього права, не погоджується з думкою В. В. Кваніної, яка у своїй докторській дисертації наполягає що освітні відносини є різновидом цивільно-правових, оформлених договором щодо надання освітніх послуг. Правовідносини, що безпосередньо присутні в освітній діяльності, є цивільно-правовими, тому що суб'єкти цих відносин, по-перше, наділені юридичною рівністю, по-друге, мають майнову відокремленість, по-третє, наділені автономією волі [3, с. 69–70].

В. М. Сирих наполягає на тому, що освітні відносини, пов'язані з отриманням документа державного зразка, цивільним правом не регулюються і регулюватися не можуть, оскільки є різновидом публічних відносин. А освітній договір насправді є квазідокументом, бо в кращому випадку дублює закон і тим самим створює ілюзію підміни прямої дії закону індивідуальним документом, у гіршому вміщує в собі положення, що суперечать чинному законодавству та не породжують юридично значущих дій. Тому освітні відносини – це особливий різновид правовідносин, відмінний від цивільно-правових, адміністративних і будь-яких інших правовідносин [3, с. 71–72]. Такої ж думки дотримується український послідовник В. М. Сирих Р. Г. Валеєв [4].

У свою чергу Є. О. Суханов визначає освітні правовідносини як різновид адміністративно-правових, з чим також не можна погодитись, тому що в них відсутній притаманний адміністративному праву державний примус і не всі відносини підпадають під дію адміністративного права [5, с. 62].

Наявність публічної зацікавленості не означає, що всі освітні відносини повинні виступати об'єктом публічно-правового регулювання.

Сьогодні значній частині відносин у сфері освіти взагалі й вищій зокрема притаманний приватноправовий характер, проте їх режим правового регулювання повинен включати в себе й елементи публічно-правового регулювання з його імперативними приписами. С. С. Алексєєв звертає увагу на те, що на сучасних етапах розвитку суспільства публічне і приватне право у багатьох випадках виявляється «перемішаним»: у життєвих відносинах доволі часто наявні різнопрофільні елементи, одні з яких належать до приватного права, інші – до публічного (наприклад, так звані публічні договори у цивільному праві – договори роздрібно́ї торгівлі, громадського транспорту, зв'язку тощо, в яких наявні публічно-правові елементи) [6, с. 26–32].

Отже, взаємопроникнення норм публічного і приватного права має місце, особливо в умовах зміни суспільно-економічних трансформацій. У галузі освіти межа між приватним і публічним не залишається незмінною, вона залежить від значення, яке держава надає освіті. Набуття Україною незалежності, розбудова демократії та перехід до ринкової економіки обумовили поширення приватноправового сегмента в галузі освіти та сформували ринок освітніх послуг. Освітні заклади отримали значні повноваження в галузі приватного права, якими сьогодні активно користуються.

Для подальшої характеристики цивільних правовідносин в освітній галузі потрібно визначити, до якого виду цивільних правовідносин вони належать. Цивілістичною наукою детально розглянута проблема класифікації цивільних прав і врегульованих ними правовідносин, це власне поділ, що склався історично з римських часів, на речові та зобов'язальні [7, с. 253–254]. Втім О. С. Іоффе вважав, що цивільне право регулює майнові й особисті немайнові відносини, а відтак і правовідносини є майновими та немайновими; щодо поділу цивільних прав на речові та зобов'язальні, то його він вважав позбавленим практичного сенсу [8, с. 109–112]. Проте радянські часи залишилися в історії, і вже Є. О. Суханов вважає, що речові й зобов'язальні права складають одну з принципових основ цивільно-правового регулювання, що будується на моделі європейських континентальних правопорядків [9, с. 17].

У свою чергу, В. А. Белов і О. Б. Бабає, на перше місце ставлять групу абсолютних і відносних правовідносин, що виокремлені за критерієм кола зобов'язаних суб'єктів: в абсолютних правовідносинах він не визначений, у відносних – визначений. Речові та зобов'язальні правовідносини – як прояв абсолютних і відносних, а саме: зобов'язальне право як вид відносних прав виокремлюється за своїм змістом (вимога певної дії), а речове як вид абсолютних прав – за своїм об'єктом (індивідуально визначена річ). І насамкінець поділ на регулятивні й охоронні [7, с. 255–258].

Отже, стосовно цивільних правовідносин у галузі освіти можна говорити про наявність відносних правовідносин, тому що присутня визначеність суб'єктного складу як на уповноважених, так і на

зобов'язаній стороні. Правова влада між цими сторонами розподілена, що й обумовлює визначеність суб'єктів. У зобов'язаній особи є не тільки зобов'язання виконувати вимоги управомоченої особи, й право на таке виконання, спрямоване не лише на управомочену особу, а й на третіх осіб. Як бачимо, у відносних правовідносинах правова влада знаходиться в динаміці, на відміну від абсолютних, де наявна статика в особі управомоченого суб'єкта [10, с. 81].

Наступний рівень логічної конкретизації цивільного правовідношення в галузі освіти полягає у віднесенні його до немайнових правовідносин, а обираючи серед речових і зобов'язальних – до останньої категорії. Кожний рівень цієї класифікації має як спільні риси, так і власні ознаки.

Наводячи різні наукові парадигми, ми хотіли насамперед привернути увагу до динаміки зміни змісту правовідношення залежно від рівня суспільного чи державного розвитку, стану науково-технічного прогресу, нагальних соціальних потреб та інших суспільно значущих проблемах. Достатньо порівняти положення Цивільного кодексу УРСР та чинного Цивільного кодексу України, який уперше закріплює норми, що визначають загальні положення щодо договорів про надання послуг (гл. 63).

У теорії права, цивільного в тому числі, суспільні відносини певного виду розглядаються як об'єкт правового регулювання. Відповідно, послуги як вид діяльності також є об'єктом правового регулювання.

Традиційно в цивілістиці сформувався підхід щодо визначення послуг шляхом відокремлення їх від інших об'єктів цивільних прав – речей, робіт. Речі як предмети матеріального світу виступають у цивільному праві передусім як об'єкти абсолютних правовідносин, де конкретно визначена лише одна сторона – той, кому належать ті чи інші речові права, інша стороні – невизначена кількість осіб, які зобов'язані утримуватися від порушення чужих речових прав. Щодо послуг, то вони виступають об'єкт відносних зобов'язальних правовідносин, оскільки не є статичними об'єктами матеріального світу.

Зобов'язальне правовідношення в цивільному праві розглядається як таке, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від такої дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (п. 1 ст. 509 ЦК України). Як бачимо, предметом зобов'язання є дія, здійснення (або утримання) якої кредитор має право вимагати від боржника. Очевидно, що послуга як предмет зобов'язання може виступати тільки в активній формі, як дія. Однак, якщо послуга будь-коли є дією, то не кожна дія є послугою.

Чинне цивільне законодавство України взято за основа доктрину, відповідно до якої як об'єкт цивільного відношення повинна розглядатися не поведінка його суб'єктів, а те, на що вона спрямована. Відповідно до ст. 177 ЦК України об'єктами цивільних прав є речі,

у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. Деякі вчені виправдовують такий підхід тим, що для реального регулювання цивільних відносин має значення лише кінцевий результат, а власне дії учасників розглядаються в кожному конкретному виді зобов'язання, тому не виокремлюються як безпосередній об'єкт цивільного правовідношення [11, с. 294–295].

Освітня послуга не має речового результату, він проявляє себе у знаннях, уміннях і навичках, набутих споживачем під час надання послуги. Щодо матеріального виразу освітньої послуги, то отримання диплома, або іншого документа про освіту не може вважатися таким, він свідчить лише про отримання того чи іншого рівня освіти. Тут не слід змішувати такі поняття, як «предмет договору» й «об'єкт зобов'язання», що є доволі типовим. Так, інколи під предметом договору розуміють як дію, яку боржник повинен здійснити відповідно до договору, так і об'єкт, на який спрямована ця дія [12, с. 64]. Точніше було б, і ця точка зору має підтвердження в теорії права, розглядати об'єкт зобов'язання як дію щодо реалізації прав і обов'язків сторін, спрямовану на досягнення поставленої перед ними мети у свою чергу предмет сприймати як те, на що спрямоване виконання зобов'язання.

Варта уваги й така риса освітньої послуги, як відсутність гарантії з боку зобов'язаної сторони щодо досягнення очікуваного результату, тому що останній знаходиться поза межами договору, його предметом виступає власне діяльність, а не результат цієї діяльності. До того ж результат освітньої послуги безпосередньо пов'язаний з особистими якостями споживача.

Сутність послуги можна розглядати у двох аспектах – як економічну та як правову категорію. Причому в економічній науці її сприймають як єдність процесу та результату праці, а у правовому розумінні – як певний вид суспільних відносин, економічна сутність яких полягає у здійсненні дій (діяльності), що спрямовані на створення або зміну стану блага, та як об'єкт цих відносин – певне благо, що досягається в результаті здійснення таких дій (діяльності) і має властивості товару [13, с. 979].

Наприклад, Т. М. Боголіб зазначає, що під послугою в економічному сенсі слід розуміти споживання не просто корисних властивостей споживчої вартості, а й корисної дії. Під час споживання послуги споживача цікавить не сам предмет, а його корисна дія. Власне, послуги у сфері освітньої діяльності є наслідком праці, спрямованої на споживання, яка збільшує частку духовних споживацьких благ у суспільстві. Однак з іншого боку – це об'єкт споживання, однак вони не можуть бути використані з метою розширення виробництва. Отже, освітня послуга – це не матеріальна, а соціальна цінність [14, с. 57].

Щодо правового розуміння терміна «послуга», то під нею слід розуміти діяльність, що здійснюється на виконання цивільного обов'язку та не пов'язана зі створенням учревленого блага [15, с. 357]. На думку В. В. Рєзнікової, яка у своїй роботі ґрунтовно проаналізувала наукові парадигми щодо поняття «послуга», зазначена категорія в широкому розумінні – це будь-яка діяльність, спрямована на створення корисного ефекту, який може знаходити своє втілення в об'єктах матеріального світу, а також бути необ'єктивізованим, полягати у здійсненні певної діяльності. У вузькому розумінні послуга полягає у здійсненні діяльності, в результаті якої створюється корисний ефект, що не знаходить свого об'єктивізованого втілення у матеріальному світі. Матеріальна послуга отримала назву роботи [16, с. 113]. Втім підсумовуючи свою розвідку, дослідниця констатує плюралізм у розумінні послуги як такої та різних її проявів – соціального, економічного, правового [17, с. 67].

Висновок. Отже, в цьому розмаїтті думок можна погодитись із тими дослідниками, хто відзначає комплексний характер правовідносин у галузі освіти, під якими розуміють усі види правовідносин, що складаються в освітній сфері та регулюються нормами конституційного, адміністративного, фінансового, цивільного, трудового, сімейного та іншого законодавства. Власне, стосовно цивільних правовідносин щодо надання освітніх послуг, то вони є відносними та характеризуються тривалістю взаємодії суб'єктів, яка обумовлена строком навчання, поєднанням публічного і приватного інтересу, а також наявністю в суб'єктів певного рівня інтелектуального розвитку. На жаль, невизначеність законодавця щодо поняття та правової природи послуги змушує відштовхуватися від похідного її визначення як того, що споживається в процесі певної дії або здійснення певної діяльності. Звісно, цього недостатньо для однозначності в її розумінні. А тому доведеться сприймати цю правову реальність в її плюралістичному віддзеркаленні. Втім, у сучасних умовах неможливо ігнорувати цивільно-правову складову в освітніх правовідносинах, до того ж ці відносини не є унікальними, навпаки, комплексність притаманна екологічній, медичній, транспортній, будівельній та іншим сферам, де поряд з адміністративним є місце і цивільно-правовому регулюванню.

Список використаних джерел: 1. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – Изд. 3-е, стер. – М. : Статут, 2001. – 352 с. 2. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1949. – 144 с. 3. Сырых В. М. Образовательные услуги и образовательные правоотношения: дискуссионные взгляды и действительное содержание / В. М. Сырых // Журнал российского права. – 2010. – № 4. – С. 69–78. 4. Валеев Р. Г. Освітнє право України : навч. посіб. / Р. Г. Валеев. – Луганськ : Елтон-2, 2011. – 287 с. 5. Суханов Е. А. Осторожно: гражданско-правовые конструкции / Е. А. Суханов // Законодательство. – 2003. – № 9. – С. 60–65. 6. Алексеев С. С. Частное право / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 158 с. 7. Белов В. А. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики /

- В. А. Белов, А. Б. Бабаев ; под общ. ред. В. А. Белова. – М. : Юрайт-Издат, 2007. – 993 с. **8.** Иоффе О. С. Избранные труды : в 4 т. Т. 2 / О. С. Иоффе. – СПб. : – Юрид. центр Пресс, 2003. 511 с. **9.** Суханов Е. А. Вещные права и права на нематериальные объекты / Е. А. Суханов // Вестник ВАС РФ. – 2007. – № 7. – С. 16–31. **10.** Зинченко С. А. Гражданские правоотношения: подходы, проблемы, решения : монография / С. А. Зинченко. – Ростов н/Д : СКАГС, 2011. – 236 с. **11.** Гражданское право : учебник : в 2 т. Т. 1 / отв. ред. Е. А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 1998. – 816 с. **12.** Гавзе Ф. И. Обязательственное право (общие положения) / Ф. И. Гавзе. – Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1968. – 126 с. **13.** Шульга Р. Р. Категорія «торгівля послугами»: сутність та проблеми застосування у господарському законодавстві України [Електронний ресурс] / Р. Р. Шульга // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 976–981. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_4_158. **14.** Боголіб Т. Характер і особливості ринкових відносин у системі вищої освіти / Т. Боголіб // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 8. – С. 57–61. **15.** Шешенин Е. Д. Классификация гражданско-правовых обязательств по оказанию услуг / Е. Д. Шешенин // Антология уральской цивилистики. 1925–1989 : сб. ст. – М. : Статут, 2001. – С. 353–359. **16.** Резнікова В. В. Послуга та суміжні правові категорії / В. В. Резнікова // Університетські наукові записки. – 2009. – № 2. – С. 105–115. **17.** Резнікова В. В. Сутність категорії «послуга»: аналіз існуючих концепцій / В. В. Резнікова // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 1. – С. 58–68.

Надійшла до редколегії 16.03.2016

Резниченко Л. В. Частноправовая составляющая в регулировании образовательных правоотношений

Рассмотрены правоотношения в сфере высшего образования, являющиеся предметом регулирования норм гражданского права. Проанализированы теоретические достижения, характеризующие образовательные правоотношения в контексте общей теории учения о правоотношениях. Сделан вывод, что правоотношениям в области образования, как и любой предметно-практической деятельности общества и государства, присущ комплексный характер, что не является уникальным явлением. Комплексность – характерная черта экологической, медицинской, транспортной, строительной и иных сфер, где наряду с административным есть место и гражданско-правовому регулированию. Несовершенство действующего законодательства, пробелы, его противоречивость порождают плюрализм научной мысли: от неприятия гражданско-правовой природы договора по предоставлению образовательных услуг до попыток рассматривать его исключительно с публично-образовательных позиций.

Ключевые слова: образовательные правоотношения, услуга, публичный, гражданско-правовой, высшее образование.

Reznichenko L. V. Private legal component in the regulation of educational relations

In the article we consider the legal relationship in the field of higher education, which is the subject of legal regulation of civil law rules. We analyzed theoretical

achievements on the characteristics of educational legal relations in the context of general theory of legal relationship doctrine. Legal relationship in the field of education, as well as any subject and practice activity in the society inherents a complex nature, which is not a unique phenomenon. Complexity takes place in ecological, medical, transport, building and other areas where along with an administrative regulation there is a place for civil law regulation. With Ukrainian independency began a radical reform of educational relationship towards the market oriented environment and departure from the absolute dominance of public law segment. The emergence of private component in regulation of educational legal relationship changed the system and the balance of its elements and after this representatives in different branches of law showed interest to this problem. Irregularity in current legislation, gaps, its contradictory generate pluralism of science thought, from denial of civil law nature of the contract on provision of educational services to attempts to treat it solely for public educational positions.

We considered educational relationship in the context of civil law management and educational services are determined by separating them from other objects of civil rights. The above type of services is assigned to relative binding legal relationship that is characterized by duration of subjects interaction, which is due for a period of education, a combination of public and private interests, and also for the presence by the subjects of a certain level of intellectual development. We analysed the existing scientific paradigms on the «service» concept, singled out wide and narrow understanding of this category. We noted a multiplicity of approaches regarding educational service as it is and its various manifestations – social, economic and legal.

Keywords: educational legal relationship, service, public, private legal, higher education.

